

Розділ 3. ВИБОРЧІ ПЕРЕГОНИ І КОНФЕСІЇ УКРАЇНИ

В.Єленський*

Держава та релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс

Для України кінця 1990-х – початку 2000-х років були характерними бурхливий церковно-інституційний розвиток та дедалі більше зростання самодекларацій релігійності (понад дві третини опитаних різними соціологічними службами вважали себе віруючими) за набагато більш скромного зростання показників, які характеризують послідовність релігійної поведінки; високий рівень ідентифікацій з "православ'ям взагалі" як з культурним простором, де певною мірою знімається питання про остаточну ідентичність, за одного з найнижчих серед посткомуністичних країн рівня участі у справах тієї чи іншої Церкви. Хоча стосовно України важко говорити про єдиний тип релігійної культури (всередині його виразно вичитуються досить відмінні субкультури), певні спільні риси релігійно-культурної атмосфери в суспільстві все ж існують. В цій атмосфері „церковність” отримує помітне громадське заохочення і навіть вказує на респектабельність – політичний чи культурний істеблішмент, зірки спорту й естради незмінно підкреслюють власну релігійність.

Зрештою, ця атмосфера виходить за межі окремих деномінацій і пересікає їхні кордони – радше йдеться про певний набір цінностей, фрагментів історичної пам'яті, символів, моделей поведінки, звичаїв й ритуалів, які не співпадають із інституційною релігійністю. Церква – Церква *per se*, а не конкретна релігійна організація – займає в цьому просторі особливе місце. Як ідеальний тип і незамплямована субстанція, вона незмінно користується найвищим рівнем довіри порівняно із будь-якою іншою суспільною інституцією. Цей простір артикулюється в офіційному дискурсі через різного роду „нашу духовність” і „берегиню”, „незакаламутнені витоки” і „невмирущий дух”. Зрозуміло, що він також виповнений суттєвими рисами традиційної аграрної культури, які виходять далеко за межі відтворення етнографічних деталей. Йдеться про патрунування Церкви носіями влади, які дедалі частіше виступають як ктитори – будівництво храмів у своїх рідних селах спонсорували і президенти України, і глава їхніх адміністрацій, і голови Верховної Ради, і прем'єр-міністри, і ціла низка міністрів та депутатів. Істеблішмент акуратно поздоровляє в медіа співвітчизників з найшанованішими релігійними святами, звернення до церкви представників влади або їхніх дітей для здійснення обрядів переходу стають важливими інформаційними приводами і демонструються широкій публіці, а бізнесмени вважають за необхідне між Таїландом й Канарами відвідати також Гроб Господень. Йдеться також про боротьбу ієрархії та священства за близькість до носіїв влади, прославлення візантійської симфонії та звернення до держави як остаточного арбітра.

При цьому наприкінці 1990-х на початку 2000 років релігійна свобода поставала трохи не як єдина з громадянських свобод, якою реально, а не декларативно, користувалися українці. Ця очевидність набувала особливої виразності у порівнянні зі станом справ із свободою слова, зібрань, з правами на справедливий судовий захист і т.ін. та у порівнянні зі станом релігійних свобод в інших посткомуністичних країнах – не лише на пострадянському просторі, але й в країнах Центрально-Східної Європи. Фактори, які спричинилися до цього, можна описати в такий спосіб:

По-перше, жодна з церков в Україні не об'єднує, хай навіть номінально, більше третини населення. На релігійному полі країни конкурують три Православних і Греко-Католицька Церкви; традиційно суттєву підтримку в деяких регіонах має Римо-Католицька Церква; дедалі більш потужною і різноманітною стає протестантська і неопротестантська присутність; помітним чинником релігійного життя є мусульманські та іудейські спільноти.

По-друге, в українському націоналізмі відсутня ультимативна конфесійна конотація – “справжній українець” не зобов'язаний доконечно бути православним чи католиком.

По-третє, релігійна свобода не загрожувала позиціям влади і та не мала резону її поборювати, на відміну від тієї ж свободи слова, обмеження якої в Україні 2000-2004 рр. неодноразово критикували в самій Україні і, особливо, за її межами.

Звернімо увагу й на те, що регулювання відносин у державно-церковній сфері, було дуже значною мірою адміністративним. Зрештою, в країні встановилася крихка рівновага між суб'єктами релігійної сцени та політичними силами, що їх підтримували. Часом, щоправда, котрась зі сторін виглядала більш

* Провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, д.філос.н.

потужною, але, зрештою, наприклад, попри всі намагання, після 23 грудня 1993 року жодних змін до Закону 1991 року провести так і не вдалося.

Під час президентської кампанії-2004 цій крихкій релігійній рівновазі належало пройти випробування «дестабілізаційним сценарієм». Про те, що країну намагалися розшматувати, у т.ч. й по релігійним лініям, йшлося чимало. Лишається ще раз нагадати, що у центрі тієї кампанії були цінності й ідентичності, а боротьба навколо них є набагато менш прогнозованою, аніж та, що точиться навколо нафти чи податкових ставок. Колективні рухи мільйонів людських душ важко піддаються операціоналізації, а тому часто виявляються несподіваними. («Не може бути вдруге обраною американським президентом особа, за час перебування якого в Білому домі кількість робочих місць скоротилася», - стверджував на старті минулорічних президентських перегонів у США знаний вашингтонський експерт. «Не бывает таких ситуаций, когда имеет место колоссальный экономический подъем, когда идет сумасшедшее, радикальное и ударное, шоковое повышение жизненного уровня самой бедной части населения, которая честно ходит на выборы, и при этом действующая власть выборы проигрывает», - пояснював у жовтні 2004 року експерт український).

Два релігійних дискурси зіткнулися в кампанії-2004. «Дискурс Ющенко» - людська гідність «маленького українця», звернення до фундаментальних цінностей, совісті й світовідчуття кожного та християнство поза конфесійною акцентуацією. «Дискурс Янукович» - безмежна стилізація під «канонічне православ'я», вигадливий мікс образів пострадянського господаря життя й візантійського імператора, безжального до ворогів («козлам, мешающим нам жить») і лагідно-слухняного перед храмовою іконою.

Ющенко звертається до світовідчуття кожного, його ціннісний ряд вочевидь християнський, але в ньому немає жорсткого конфесійного акценту. Янукович відкидає все неправославне, а з православного - «неканонічне», його звернення до віруючих - абсолютні копії архиєрейських послань (одно з них починалось з «Возлюбленные о Господе, братья и сестры!» і закінчувалося «Спаси нас всех, Господи! К сему, смиренный послушник Украинской Православной Церкви ...»).

Релігійний дискурс Ющенка - це щемний спогад про загублену архаїку і золотий вік, у дискурсі Януковича - релігія постає ресурсом мобілізації «ми» проти «вони» із залученням пропагандистського церковного апарату.

Під час революції релігії як мережевій організації з ешелюваною структурою, ієрархією інституцій, професійним корпусом служителів і відпрацьованим механізмом індоктринації протистояла релігія як символічний простір, де відбувається вихід за межі буденності і прилучення до світу вищих значень, релігія як ідентифікаційний маркер, більш або менш усталена система цінностей, набір поведінських норм й «народних» звичаїв та уявлень. І ця релігія виявилася здатною надавати людям потужну символічну мову і підсиленість. Якоїсь миті стало зрозуміло, що Церква (як інститут, а не певна релігійна організація) здатна бути серйозною консолідуючою і, не в останню чергу, націєтворчою силою не через проведення демаркаційних ліній з інорелігійними спільнотами та мобілізацію колективного «ми» проти «вони», а надаючи політиці надійного морального підґрунтя, збагачуючи її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності та справедливості.

Водночас, революційний і постреволюційний період приніс із собою цілу низку викликів для системи державно-церковних відносин в Україні. Всі вони вимагають розлогої систематичної розвідки. У цьому розгляді нижче зупинимося лише на кількох.

Передовсім, кампанія великою мірою призвела до цілої низки ліній поділу всередині українського суспільства. Йдеться навіть не про всім добре відомі регіональні поділи. Наприклад, за даними Інституту соціології понад 6% громадян України визнали, що вони пережили дуже гострі конфлікти з рідними, близькими або друзями через позицію на виборах і не завжди ці конфлікти вже залагоджено. Значимо зросла поширеність ситуативних конфліктів на вулицях і на транспорті, у магазинах та установах, які надають побутові послуги із людьми інших політичних переконань. Знизилася питома вага людей, які жодного разу впродовж місяця не потрапляли у конфліктні ситуації. Реальністю став високий рівень поширеності ксенофобських установок, а також - протестних настроїв. Питома вага людей, які готові виходити на вулиці і відстоювати свої права у нелегітимний спосіб зросла дуже істотно. Невідкладним завданням керівництва державою стала реалізація стратегії склейки, зшивання країни, якої, тобто стратегії, у цього керівництва, на жаль, не виявилось.

До того ж, мирне повстання листопада-грудня 2004 р. було настільки незвичним для поведінки українців, а масштаб протесту таким великим, що в таборі противників революції почало формуватися стійке уявлення про якийсь спеціальні технології, котрі застосовувалися для того, щоби вивести людей на вулиці. Особливо активно ця тема мусувалася в російських медіа, де ентузіазм людей, котрі вийшли на вулиці, пояснювали діяльністю «деструктивних», «тоталітарних» культів. Кампанія проти так званих «сект» посилювалася і в деяких українських медіа, а згодом навіть було зроблено спробу перевести її у правову

площину. Зокрема, народним депутатом В.Співачуком було внесено проект закону “Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”. Авторський колектив проекту Закону наголошував, що його законотворчість зумовлена “окремими маніпуляціями з емоційно-вольовою сферою людини та схильністю багатьох людей до навіюваності, тобто схильності підпадати під психологічний вплив іншої людини”. Розробники законопроекту виокремлювали у загальній масі релігійних організацій України ті, які використовують у своїх цілях навіюваність особи, визначили такі організації як тоталітарні і вимагали їх законодавчо заборонити. “Тоталітарна релігійна секта” визначалася як “релігійна організація, діяльність якої спрямована на порушення прав і свобод громадян шляхом використання заходів небезпечного психологічного впливу”... Під небезпечним психологічним впливом у законопроекті пропонують розуміти “психологічний вплив та інші маніпуляції з емоційно-вольовою сферою людини, з використанням емоційних та психологічних перенавантажень, стресів, індивідуальної схильності до навіюваності, безвілля, недостатнього розумового розвитку і незрілості емоційно-вольової сфери особи”.

Іншими словами, практично будь-яку Церкву можна відтак затаврувати як “тоталітарну”, оскільки і православні, і католицькі церкви практикують екзорцизм, нічні чування, закликають до аскези і відречення від “світу цього”, а справедливість релігійних догматів неможливо верифікувати емпіричним шляхом. Простіше - законопроект не дає жодних об’єктивних критеріїв для визначення шкідливості чи нешкідливості психологічного впливу і може легко стати джерелом зловживань. Міжнародна практика свідчить, що всі такі спроби закінчувалися провалом, а французький закон 2000 року, який нібито мав захистити громадян Французької республіки від небезпечного психологічного впливу, по-перше, викликав хвилю різкої критики як від правозахисників, так і релігійних діячів, а по-друге, виявився недієвим. Адже у демократичному суспільстві не вдається, сказати б, на око, виходячи з власних симпатій і антипатій, визначити вплив якої релігії є благотворним, а який – небезпечним.

Нове керівництво держави неодноразово вказувало на важливість відмінної від попереднього режиму політичної лінії в сфері релігії. “Політика мого уряду виходить з того, - підкреслював Президент України, - що ніхто...перстом не може показати, в яку ти церкву можеш ходити...Це не нашого розуму справа, це є право вибору людини”. Він обіцяв, що “влада буде працювати відкрито з кожною релігією... Ми не ставимо за мету створювати спеціальні перешкоди для тої чи іншої віри або Церкви...” Влада вважає, що це дуже делікатне питання”, — казав Віктор Ющенко і наголошував, що до цього питання необхідно формувати „збалансований підхід”. У свою чергу, перший Держсекретар Адміністрації нового Президента О.Зінченко обіцяв створення стратегічної програми дій держави у сфері релігії. Однак цей проект не був оприлюднений.

Ліквідація Державного комітету в справах релігій і створення Державного департаменту у справах релігій в складі Міністерства юстиції не призвела до деполітизації державно-церковних відносин і переведення їх у суто юридичну площину. Натомість це стало одним з чинників, який спричинився до регіоналізації політики щодо релігійних інституцій, ущемлення інтересів релігійних меншин, які не мають і не можуть мати потужного лобі в уряді і в обласних адміністраціях, гальмування процесу набуття релігійними громадами статусу юридичної особи і таким чином, хотіли б ми того, а чи ж ні, ущемлення прав тих самих громадян, параліч органу у справах релігій і відповідних підрозділів на місцях майже на рік. Вже вказувалося, що з переліку основних завдань Держдепрелігії, порівняно із Держкомрелігії, випали два доволі знакових моменти: забезпечення відповідно до законодавства реалізації права кожного на свободу світогляду і віросповідання, додержання принципів відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи - від церкви, формування та регулювання відносин між державою, церквою та релігійними організаціями; а також запобігання втручанню органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у здійснювану відповідно до законодавства діяльність релігійних організацій, а також втручанню релігійних організацій у діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян.

Разом із тим, дії священноначалія УПЦ МП під час президентської кампанії 2004 р. спричинилося до бажання частини громад цієї Церкви – хай і невеликої - до зміни своєї юрисдикційної належності. Це потягло за собою загострення міжцерковних відносин у ряді населених пунктів Рівненської, Тернопільської, Чернівецької, Київської областей. Послаблення ролі держави в сфері забезпечення свободи совісті та консолідації суспільства, в якому посилювалися розділення, у тому числі на релігійному ґрунті, відбувається на тлі загострення російсько-українських відносин. Церква займає у цих відносинах не чільне, але, поза сумнівом, важливе місце.

Листопадово-грудневий зрив і обурення дією священноначалія УПЦ МП не призвів до переформатування православного простору; Церква лишається не останнім інструментом впливу Кремля як на старі діаспори, так і на „згуртування співвітчизників, що опинилися за межами Росії”. Православ’я дедалі

більше розглядається російськими елітами як важливий чинник реінтеграції колишнього радянського простору і знаряддя міжнародної політики. Його роль у російсько-українських відносинах визначається тим, що, за словами президента В.Путіна, „де те з небагато чого, що залишилося абсолютно єдиним і ми повинні зберегти цю єдність для наступних поколінь.”¹⁰⁴

Православ'я стає, як підкреслював міністр закордонних справ РФ І.Іванов, „невідокремною частиною зусиль з утвердження самобутньої ролі Росії на світовій арені”¹⁰⁵; активно залучається для мобілізації старих російських діаспор і „згуртування співвітчизників” (причому держава і особисто її глава відіграють ключову роль у процесі об'єднання РПЦ та РПЗЦ); спрямовується на „повернення Росії до її історичної ролі покровительки і захисниці Православних Церков у країнах де православні віруючі становлять меншість.” Митрополит Кирило (Гундяєв) вважає, що в сучасних міжнародних умовах ця місія має здійснюватися і в Європі, і на Близькому Сході, і, можливо, на інших континентах.¹⁰⁶ У зв'язку із таким очевидним поживаленням зовнішнього напрямку в діяльності Московської патріархії і наполегливої підтримки цього напрямку Кремлем оглядачі зауважували, що нарощення присутності церкви в політиці не відповідає завданням економічних і соціальних реформ другого терміну президента Путіна. Водночас, у нього «є унікальна можливість активізувати міжнародну роль РПЦ. І він, як свідчать події останніх двох років, готовий це зробити».¹⁰⁷

Після вражаючого успіху на думських виборах 2003 р. так званих „політичних православних”, сили, які виступають за активне використання православного чинника в процесі реінтеграції колишнього радянського простору і повернення України на московську орбіту стали виглядати більш впливовими і потужними, ніж будь-коли раніше. Ідеологи „політичного православ'я” прагнуть закріпити „православне питання” як проблему міждержавних відносин між Росією і Україною та обумовити підтримку Росією тих чи інших кандидатів на вищі державні посади в Україні підтримкою ними завдань Московської патріархії. Саме у цьому колі артикулюються безкомпромісні інвективи на адресу української державності. Власне, „політичні православні”, які гостро критикують тезу З.Бжезінського стосовно того, що без України Росії неможливо буде відновитися в імперському статусі, на практиці повністю погоджуються із *ratio* цього положення. Як підкреслює депутат Думи, історик Н.Нарочицька, „будучи самостійною державою, Україна неминуче стає суперником, а не однозначно братньою і дружньою державою.”¹⁰⁸ У серпні 2004 р. у цьому середовищі було створено Корпорацію Православної Дії (КПД), яка спрямовується на формування нової еліти на ґрунті імперської і православної традиції.¹⁰⁹

Очевидні спроби реалізації Кремлем чергового панправославного проекту та дефіцит інтегративних ідей надихає нову українську владу на використання в ролі наскрізного стрижня національної конструкції так званої “Єдиної Помісної Православної церкви”. На святкуванні 14-ої річниці Незалежності Президент України говорить про особливі надії, які на цю Церкву покладаються, і саме цей пасаж присутній, в числі небагатьох, до речі, зустрічають оплесками. Слід визнати, що такі й подібні заяви виростають з реальної ситуації невіднайденості універсального зв'язку, здатного конституювати соціально-політичну єдність, без якої державне підґрунтя новопосталих держав видається хитким. Звідси спроби, наприклад, створення в Україні (і в Росії) “національної ідеї” і практично пряма пропозиція перетворити Православ'я на відсутню нині “єдину державну ідеологію” з боку учасників I Всеукраїнського Місіонерського з'їзду УПЦ МП (27 - 29 травня 2003 р.).

Хоча деякі коментатори зауважують, що спроби метафізично легітимізувати нові державні утворення призводять до деградації і релігії, і політики (“метафізика не народжується на замовлення політиків, метафізика народжується з екзистенційного болю”), такі спроби не обмежуються новопосталими державами Східної Європи. Скажімо, 1959 р. президент США Д.Ейзенхауер створив спеціальну комісію,

¹⁰⁴ Киевский телеграфъ. – 2004, 30 января – 5 февраля.

¹⁰⁵ Выступление министра иностранных дел Российской Федерации И.С.Иванова на VIII Всемирном Русском Народном Соборе Свято-Троицкая Сергиева Лавра.– 3 февраля 2004 года. <http://www.mospat.ru/text/news/id/6352.html>

¹⁰⁶ Доклад митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла, председателя Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата, на VIII Всемирном Русском Народном Соборе "Россия и православный мир".– Свято-Троицкая Сергиева Лавра. – 3 февраля 2004 года.

¹⁰⁷ Морозов Александр Искушение православием. Время новостей. – 4 марта 2004 г.

¹⁰⁸ Нарочицкая Н. А. Россия и европейские члены СНГ. Историко-философская ретроспектива и геополитическая перспектива // <http://www.narochnitskaia.ru/cgi-bin/main.cgi?item=1r1310r040706181942>

¹⁰⁹ Ильичев Георгий, Тропкина Ольга. "Создать новую православную элиту и масс-медиа". (Основные задачи новой общественной организации Корпорация Православного Действия) // Известия. – 2004, 4 августа.

яка мала досліджувати призначення американської нації.¹¹⁰ Зрештою, нагадаємо, що формування нації - це процес, а не подія, щоденний, за словами Е. Ренана, племісцит щодо того, бути чи не бути нації і якою їй бути. Під час цього племісциту якісь символи, зв'язки, елементи переглядаються, набувають нового значення, підкреслюються, а інші витісняються на периферію. Те, що на попередніх етапах формування української нації релігія не відіграла вирішальної ролі у кристалізації колективної самосвідомості, не означає, що вона не зможе її відіграти в майбутньому. Відтак, проблема державно-церковних відносин, яка ніколи в історії незалежної України не була маргінальною, набирає особливої важливості.

*А. Юраш**

Парламентські вибори в Україні 2006 року у контексті загальних проблем політико-релігійної взаємодії

У контексті парламентських виборів в Україні 2006 року релігія, хоч і менш агресивно у порівнянні з попередніми виборчими кампаніями, але знову стала надзвичайно затребуваним фактором, до якого звертаються багато політиків та політичних сил задля досягнення конкретних електоральних цілей.

Не можна сказати, що над питаннями залучення релігії до виборчих процесів ніхто не застановлявся. Цілком справедливим цей висновок є й щодо останньої парламентської виборчої кампанії в Україні, яка дістала свого завершення весною 2006 року. Щоправда, в суспільному, чітко артикульованому на всіх рівнях (як формально, так і фіксовано у різний спосіб) усвідомленні цього феномену – використанні релігійних інституцій, символів, ідеології задля здійснення електоральних стратегій – домінують два підходи:

- або категоричне, свідоме, з певним ідеологічним опертям заперечення і відкидання будь-якої участі церковних та релігійних організацій у виборчому процесові;

- або таке ж свідоме, часто спекулятивне надуживання релігією з боку окремих політичних діячів чи політичних партій у формі прямого залучення релігійних організацій до реалізації передвиборчих технологій (участі в агітації за певного кандидата чи партію, релігійно-церковного обґрунтування конкретного ідеологічного спрямування чи програми партії тощо).

Водночас, майже ніхто реально не наголошує та не обґрунтовує, що релігійно-церковні структури та організації, які функціонують у рамках конкретного суспільства, об'єктивно не можуть не мати певних політичних преференцій, які стають найбільш очевидними саме під час виборчих змагань. Власне у такі періоди – максимальної мобілізації різноманітних політичних потуг та інтенцій під час відвертої боротьби задля отримання легітимних повноважень впливу на суспільно-політичні процеси у суспільстві у рамках політичного процесу – релігійні та церковні організації намагаються найбільш активно реалізувати та засвідчити ті суспільно-політичні орієнтації, які вони мають чи традиційно плекають. Про цей, умовно кажучи, “третій” спосіб усвідомлення та реалізації Церквами та релігійними організаціями об'єктивного політичного потенціалу (природного усвідомлення політичних преференцій та їх артикуляції) дуже часто забувають, вбачаючи в будь-якому ангажуванні релігійних структур до політичних процесів лише неприродний контекст чи надуживання.

Конкретно застановитися над всіма цими підходами та їх системно проаналізувати на основі найповнішого емпіричного матеріалу дозволила робота над моніторингом “Релігія і парламентські вибори 2006”, що охопив близько 60 медійних джерел трьох типів: пресові органи, аудіовізуальні ЗМІ та Інтернет-ресурси протягом трьох місяців – січень–березень 2006 року. Проект реалізувався Суспільно-гуманітарним консорціумом “Генеза” (м. Львів) у співпраці з Відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”.

Жодна інша інституція в Україні, а тим більше – жоден з дослідників не ставив так широко та комплексно подібну проблему, прагнучи залучити до її з'ясування настільки значний обсяг фактологічного матеріалу, який дозволяє відстежувати не тільки тенденції, але й нюанси їхнього прояву та зреалізування за конкретних обставин. Усі інші спроби осягнення феномену – залучення релігійного чинника до здійснення електоральних стратегій під час конкретної виборчої кампанії (останніх парламентських виборів в Україні 2006 року зокрема) – у кращому випадку мають описовий характер, детермінований виключно емпіричним підходом до розгляду питання, а здебільшого відзначаються публіцистичністю, поверховістю чи навіть

¹¹⁰ Nye Russel B. This Almost Chosen People: Essays in the History of American Ideas. – East Lancing, 1966. – P. 164.

* Доцент Львівського національного університету імені Івана Франка, к.політ.н.